

31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askerî Faaliyetlere Dair Yazışmalar

The Correspondance Relating to the Military Operations and Measures Taken Against the Events in the Provinces Following the Incident of March 31st

*Taner Aslan**

Özet

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyetin siyasal ortamında 31 Mart Askerî İsyanı ile karşılaşmıştır. Sebepleri üzerinde sis perdesinin hala aralanamadığı bu hadisenin sonuçları çok ağır olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir irtica şeklinde nitelendirdiği isyan, Meşrutiyete ve Kanun-ı Esasi'ye karşı yapılmış bir hareket değildi. Sabık dönemi yeniden hakim kılmak adına yapıldığı öne sürülen isyan; Selanik başta olmak üzere Rumeli'ye bir irtica şeklinde anlatılmıştır. Meşrutiyete ve Kanun-ı Esasi'ye yürekten bağlı olan Rumeli halkı, bu isyanı Meşrutiyete ve Kanun-ı Esasi'ye karşı yapılmış planlı bir askerî teşebbüs olarak algılamış, bu bağlılığını da Hareket Ordusu'na kaydolmakla göstermiştir. Rumeli bu isyanla diğer Anadolu şehirlerinden daha fazla ilgilenmiştir. Bölge idarecileri halkta oluşan endişeyi bertaraf etmek, oluşabilecek nümayiş engellemek için halkı yazışmalarla bilgilendirmişlerdir. Çalışma, vilayetlerde çıkan olaylar karşısında alınan tedbirlere ve askerî faaliyetlere dair yazışmaları ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: 31 Mart Askerî İsyanı, II. Meşrutiyet, Telgraf, Hareket Ordusu, İttihat ve Terakki Cemiyeti

Abstract

The Ottoman Empire faced the Military Rebellion of March 31st in the political environment of the Second Constitution. The outcomes of this event, reasons of which are yet to be uncovered, were very harsh. The rebellion was commented to be a political reaction by the İttihat ve Terakki Cemiyeti (The Union and Progress Party) and it was not an act against the Constitution and the Fundamental Law. The rebellion to reinstate the former period was reported as a political reaction to Rumeli, primarily to Selanik. The people of Rumeli, who were strongly faithful to the Constitution and the Fundamental Law, conceived this rebellion as a

* Yrd. Doç. Dr., *Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kampus/Aksaray.*
E-posta: *taner.aslan4@gmail.com*

planned military act against the Constitution and the Fundamental Law and reflected their commitment as signing up for the Movement Army. Rumeli was more interested in this rebellion than the other Anatolian provinces. The administrators of the region informed the people through correspondence in order to eliminate their anxiety and restrain any possible demonstrations. This study deals with the correspondence on the measures taken against the incidents in the provinces and military operations.

Keywords: Military Rebellion of March 31st, Second Constitution, telegraph, Movement Army, Party of Union and Progress

Giriş

Siyasî tarihimizde karanlıkta kalan birtakım hadiselerin yeniden te'vil, tefsir ve yoruma ihtiyacı olduğu aşikârdır. 31 Mart Vakiasının da aradan uzunca bir zaman geçmesine karşın, üzerindeki sis perdesi hâlâ aydınlatılmış değildir. Hadise üzerinde muhtelif te'vil ve tefsirler yapılmış, ancak vakia hadiseyi yorumlayan tarihçinin siyasî dünyasına göre tefsire tabi tutulmuştur. Tarihçi, olanı kendi dünya görüşüne göre değil, sebep-sonuç içerisinde değerlendirerek, tespit etmelidir. Bu tabir genel geçerliliği olan ve tarihçiler tarafından sıklıkla ifade edilen bir tabirdir. Olanı da bu minval üzere te'vile tabi tutmak hadisenin vuzuha kavuşması açısından son derece önem arz etmektedir. 31 Mart Hadisesinin ele alınarak yorumlandığı dönemler, yapılan kimi değerlendirmeler taraflı ve gerçeği yansıtmaktan uzak olmuş, sadece bir 'irtica' hareketi olarak yorumlanmıştır.

Bilinçli, planlı ve örgütlü bir hareket olup olmadığı hâlâ nedenleri kadar tartışılan 31 Mart Hadisesinin Türk siyasal hayatının en mühim olayı konumuna gelmesine,¹ Türk siyasal düşüncesi içinde ileri ve geri tabirlerinin ilk kez somut örnek bağlamında bu hadise çerçevesinde şekillenmesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira siyasî tarihimize 'irtica' kavramı, bu hadise ile birlikte girmiştir². Bu hadise için kimi arşiv belgelerinde "hareket-i irtica", "hadise-i irtica"³ kimi belgelerde de "hadise-i ihtilaliye", "hareket-i ihtilaliye", "harekât-i iğtişaiye" ve "vakia-i ihtilaliye" tabirinin kullanıldığı görülmektedir⁴.

¹ Ali Cevad Bey, *II. Abdülhamit'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi - II. Meşrutîyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, haz. Faik Reşid Unat, TTK Yay., Ankara 1985, s. 44; İsmail Hami Danişmend, *Sadrâzam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vasîkalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961, s. 27.

² "İrtica" kavramı, sözlüklerde, geriye dönüş, eskiyi isteme, eski rejime dönüşmesi taraftarlığı olarak izah edilmektedir. Bkz. Mustafa Acar, Ömer Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1993, s. 183.

³ BOA, ZB, 414/66, Mayıs 1325, vr. 12, 13; BOA, MV, 128/25, 4 Haziran 1325/1909.

⁴ BOA, ZB, 414/66, 3, 13, 20. varak; 604/56; 496/7; 442/66, Mayıs-Temmuz 1325; BOA, DH. EUM. THR, 2/28, 3. varak. DH. EUM. THR, 92/28, Teşrinievvel-Teşrinisani 1325, 2, 4 ve 5. varak; ZB, 413/70; İrade Askeri, no. 14.

Çalışma, 31 Mart Askerî İhtilalinin sebeplerini aralamak amacı taşımamaktadır. Çalışmanın sınırlarını üç süreç içerisinde ele aldık. İlkinde 31 Mart Askerî İhtilali üzerinde mufassal bir değerlendirmede bulunduk, ikincisinde hadiseyi önlemek için alınan tedbirlere ve askerî faaliyetlere dair yazışmaları irdeledik. Son kısımda arşiv belgelerinden faydalanarak hadisenin sona ermesinden sonra yargılamalara değindik. Çalışmamızda, objektiflik ilkesini koruyarak, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerini, çeşitli telif eserleri ve hadisenin basındaki yansımalarını kullandık.

1. 31 Mart Askerî İsyânını Hazırlayan Sebepler

20. yüzyılın başında, Meşrutiyet Döneminin en vahim hadisesi olan 31 Mart Askerî İsyânının mazisini bakmak, geçmişi hakkında muhtasar ve müfid bilgiler vermekte fayda vardır. Büyük umutlarla ilan edilen II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nde yeni bir siyasal yapılanmayla beraber yeni bir zihniyet yapısı getirmiştir. Bu zihniyet yapısı, bu dönemden ve uygulamalarından rahatsızlık duyan ve memnun olmayan bir kesim ortaya çıkartmış, bu da hoşnutsuzlukların giderek artmasına yol açmıştır. Bu huzursuzlukların çıkmasında, kendini Meşrutiyetin tek sahibi olarak gören⁵ ve mukaddes bir cemiyet olarak isimlendiren⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası'nın uygulamalarının önemli tesiri olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyetin ilanından sonra hükümet kurmayıp, hükümetlere dolaylı etkide bulunmuştur. Zira memleket İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi talimatları doğrultusunda yönetilmeye çalışılıyordu⁷. Bununla, hükümetin sorumluluğunu üzerine almadan iktidarı elde tutmak istemiştir. Sait Paşa ve Kamil Paşa hükümetleri, cemiyetin ordu ve hükümetler üzerindeki nüfuzunu kırmak için çaba sarf etseler de muvaffak olamamışlardır⁸. Bir de kendi iktidarını kurmak için istibdada mütemayil olan sabık dönemin idarecilerini tasfiye ederek, daha liberal hükümetlerle işbirliği yapmayı planlamışlardır⁹. İktidarını sağlama almak için hükümetler üzerinde baskı uygulamış, bu baskı ve muameleler hükümetlerin

⁵ Ali Birinci, "31 Mart Vakasının Bir Yorumu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 12, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, s. 201.

⁶ Danişmend, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa, Siyasî Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954, s. 14.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 yılında Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, cilt 20, sayı 77, Ocak 1956, s.148-151; Ali Cevad Bey, *a.g.e.*, s. 163; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 169; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, kısım 4, TTK, Ankara 1983, s. 204.

⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 369; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1970, s. 28.

⁹ Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki, 1908-1919*, çeviren Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul 1971, s. 38-39.

istifalarına yol açmıştır¹⁰. İttihat ve Terakki'nin hükümet işlerine müdahalesi ve sık sık karışması basında sert eleştirilere neden olmuştur¹¹. Özellikle gazeteler, cemiyeti “hükümet içinde hükümet” olmakla itham etmişlerdir¹². Hükümetlerin usulsüz olarak görevlerinden alınarak, yeni hükümetlerin getirilmesi de huzursuzlukların artmasında önemli rol oynamıştır¹³. Birçok kişi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet işlerine müdahalesinden şikâyetle bulunmuştur¹⁴. Cemiyetin, daha inkılâp sonrası ilk aylarda devlet kademelerinde kendi siyasi geleceğini sağlama almak amacıyla kadrolaşma teşebbüslerine girişmesi ve bunda muvaffak olması,¹⁵ Meşrutiyet ortamını huzursuzluğa sevk etmiştir. Ayrıca İttihatçılar arasında çıkar çatışmalarının başlaması ve cemiyetin menfi uygulamaları, cemiyet içi muhalefet oluşturmuş¹⁶ ve cemiyetten istifalar gündeme gelmiştir¹⁷. İttihat ve Terakki, Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra, tehlikeli bir hırsla partizanlık politikası takip ettiği ve “cemiyetin muamelat-ı keyfiyye ve cahiliyyesi kendisini şayan-ı af olmayacak hatalara sevk eylediği” ileri

¹⁰ Örneğin Sait Paşa Hükümeti, cemiyetin müdahale ve baskılarından yılarak on üç gün süren sadaret görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.m., s.148-151; Ali Cevad, a.g.e., s.163. Onun yerine kurulan Kamil Paşa'nın 3. sadaret görevi de 6 ay 10 gün sürer. Bkz. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, kısım 4, s.204; Danişmend, *İzablı Osmanlı...* s.370.

¹¹ Erbilli M. Bedreddin, *Volkan* gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümetlere müdahale edişini şu şekilde eleştirmiştir: “Şeref Sokaklılar tavırlarını ve fikirlerini değiştirdikçe, milleti devr-i istibdatta bile yapılmayan şekilde soymaya yeltedikçe, hükümete tegallüb ederek zimam-ı umûr-ı idareyi yed-i iğtisablarına alarak .. nüfûz ekledikçe, yani hükümet içinde hükümet var sözünü söyledikçe, milletin kalbine yerleşen iştiyak ve dimağında toplanan şükran hissi birden bire münkalib-i nefret olarak yok oldu. Cemiyet, millet nazarında pek sefil ve muhakkar görünmeğe başladı.” Bkz. Erbilli M. Bedreddin, “Millet Asker”, *Volkan*, sayı 81, 22 Mart 1909.

¹² Derviş Vahdeti, “Hükümet İçinde Hükümet”, *Volkan*, sayı 88, 29 Mart 1909.

¹³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, cilt 3, İstanbul 1982, s.1400; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Taribimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s.276.

¹⁴ Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s.36.

¹⁵ *İkdam*, sayı 5101, 7 Ağustos 1908.

¹⁶ Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet, 1908-1918*, Arba Yay., İstanbul 1956, s.57-58. “İş o kerteye geldi ki; Sarayın büyük adamları, İttihat ve Terakki ile aynı safta muhalefetle çarpışıyordu.” A.g.e., s.61.

¹⁷ Örneğin cemiyetin Pangaltı Şubesi Reisi Şerif Paşa, cemiyetten ayrılır ve yurt dışına çıkar. Bkz; Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s.34. Yine İttihat ve Terakki'den Sinop mebusu olarak seçilen Rıza Nur, partisinin tutumu sebebiyle partisinden istifa eder. Bir süre sonra gizli bir cemiyet (Cemiyet-i Hafiyeye) üyesi olmakla itham edilerek tutuklanır. Bkz. Dr. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiyeye*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997, s.5-6. Ayrıca bkz. “Cemiyet-i Hafiyeye ve Mühim Bir Tevki’”, *İstanbul Gazetesi*, 7 Temmuz 1326.

sürülerek tenkit edilmiştir¹⁸. Mehmet Selahattin Bey, İttihat ve Terakki'nin sorumsuz idaresi ve uygulamalarının 31 Mart Hadisesini meydana getirdiğini savunmuştur¹⁹. Askerler, zabıtların özellikle dinî meselelerde takındıkları tavırlardan rahatsız idiler. Namaz, gusül abdesti gibi hususlar ile dinî ihtiyaçların ciddiye alınmaması, dine karşı lakayt olunması, bu huzursuzluğa sebep olmuştur²⁰.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendini Meşrutiyetin tek sahibi olarak görmüş, herkesi İttihatçı olmak için yemin ettirmeye çalışmış, İttihatçı olmayanlar neredeyse vatan hainliğiyle itham edilmişlerdir. Cemiyete girdiğini ispatlamak için yemin etmeyenler tutuklanmakta idi²¹. Bunun yanında, cemiyetin farklı siyasî oluşumlara hayat hakkı tanımayan tekelci tavrı da etkili olmuştur²². Cemiyetin bir isyan ortamının hazırlanmasına menfi uygulamalarının ve siyasî tavır alışının yanı sıra, bu hadisenin patlak vermesine dolaylı ya da dolaysız etkisi olanların varlığı da tartışma götürmektedir. Özellikle Meşrutiyet Döneminin çalkantılı bir sürece götürülmesinde aşırı siyasallaşma önemli etkiye sahip olmuştur. Bu siyasallaşmanın arkasında önemli rol oynamış olan basın, ortamın gerginleşmesine birinci derecede katkı sağlamıştır. Çünkü meydana gelen huzursuzlukların/taleplerin makes bulduğu yerler gazetelerdi. Basında fikrî, siyasî ve şahsî meseleler yüzünden itham edici yazıların kaleme alınması, sürtüşmeler meydana getirmiştir²³. Zira basın, hadiseleri siyasî, fikrî ve şahsî tavırlarına göre şekillendirmekteydi²⁴. İttihat Terakki'nin ve hükümetin kendilerini eleştiren gazetelere baskı uygulaması, hatta bu gazeteleri satan bayileri de baskı altına alması tepki çekmiştir²⁵. “Artık siyasî mücadelenin sahnesi sadece mabeyn-i şahane değil bütün vatan sathıydı.”²⁶ Ayrıca neşriyatlar fikrî, siyasî ve şahsî meseleler neticesinde birbirlerini suçlamışlardır²⁷. Bunların yanında cemiyet, Meşrutiyetin ilanından sonra, kendisine ters düşen memurları ‘tard ve tedib’ etmek suretiyle görevlerinden uzaklaştırmıştır. Böylece hükümet

¹⁸ Hasan Rami Paşa (Harbiye Nazırı), *Hatıralar*, cilt 1, çeviren Sabahattin Öksüz, düzenleyen ve basıma hazırlayan Coşkun Güngen, E.Dz.Kur.Alb., Dz.K.K.İğİ Karargah Basımevi, Ankara 1997, s.5-7.

¹⁹ Mustafa Ragıp, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Fırıldakları Yahut Tarib-i Matem*, Arşak Garayan Matbaası, Dersaadet 1328, s.9.

²⁰ *Volkan*, sayı 106, 3 Nisan 1325, s.3-4; sayı 109, 6 Nisan 1325, s.3.

²¹ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s.275.

²² Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s.31-33.

²³ “Şayialar”, *İkdam*, sayı 5177, 8 Teşrin-i Evvel 1324, s.3.

²⁴ A. Saffet, *İstanbul Musababeleri*, Kütübhanesi Saadet, Dersaadet 1324, s.103.

²⁵ “Selanik'te Kabadayılık Yahut Şiddetli İstibdad”, *Volkan*, sayı 57, 13 Şubat 1324, s.4.

²⁶ Birinci, a.g.m., s.193.

²⁷ *İkdam*, aynı yer.

üstünde hükümet teşkil edilmiştir²⁸. Devlet otoritesinin böyle bir yapılanmayı kaldıramadığından hükümetler çalışamaz hale gelmiş, sık sık hükümet değişikliği yaşanmıştır.

İttihat ve Terakki, mülkî ve askerî alanlarda memur kadrolarına yönelik çalışmalar başlatmıştır. Muhtelif dönemlerde yapılan kadro ve maaşları düzenlemek için tensikat usulünü gündeme taşımıştır. Meşrutiyet öncesinde usulsüz olarak memur kadroları doldurulmuş ve memur maaşlarından dolayı hazine önemli açık vermeye başlamıştı. Bunu bahane eden cemiyet, tensikat usulüne gitmek istemiş, hakikatte ise devlet idaresine kendi güvendiği yandaşlarını yerleştirmeyi amaçlamıştır²⁹. Bu uygulama ile devlet dairelerinde kadro fazlası memurların büyük bir bölümü işten çıkartılmıştır. Çoğunun maaşı da yarıya indirilmiştir³⁰. Hükümet bu yolla hazineyi büyük bir külfetten kurtarmayı planlamış, ancak işten atılmalar büyük bir tensikatzedeye meydana getirdiğinden, bir siyasî kaos ortamı oluşturmaya başlamıştır³¹. Keza memuriyetten atılanlar kendilerini hürriyet mağduru olarak görmüşlerdir³². Mülkî kadrolarda başlatılan tensikat uygulaması, askerî kadroları da içine almış, bu kadrolar üzerinde yapılan oynamaların, işten el çektirilen subayların 31 Mart Hadisesinde tavırlarını tayin ettiğini söyleyebiliriz. Zira bu husus tesirleri bakımında büyük yankı uyandırmıştır³³. Böylece orduda bir tasfiye hareketi başlamış, örneğin; birinci ordudan 1400 alaylı subay görevinden uzaklaştırılmıştır³⁴.

31 Mart Hadisesinin meydana gelmesinde İttihat ve Terakki'nin yukarıda anılan uygulamalarının yanı sıra, hadisenin patlak vermesinde hadiseyi yaşayanlar ile üzerinde çalışma yapanlar farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Örneğin; o dönemi yaşamış olan Cevat Rifat Atilgan ve Mustafa Turan'a göre bu hadisenin çıkmasında birinci derece rol oynayanlar Siyonistlerdir. Onlar hadiseyi Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine ve toprak satışına engel olan II. Abdülhamit'i tahttan indirme teşebbüsü olarak yorumlamışlardır³⁵. 31 Mart üzerinde çalışmalar yapmış olan İsmail Hami Danişmend ise *Volkan* ve *Mizan*

²⁸ Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945, s.103, 104, 105.

²⁹ Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Döneminde Ordu ve Siyaset*, Cedit Yayınları, Ankara 1992, s.116.

³⁰ Kansu, *a.g.e.*, s.204-205.

³¹ Kansu, *a.g.e.*, s.206.

³² Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vakarıvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, haz. Mehmet Ali Ünal, Bayram Kodaman, TTK, Ankara 1996, s.16.

³³ Kansu, *a.g.e.*, s.207.

³⁴ Akşin, *a.g.e.*, s.120.

³⁵ C. Rifat Atilhan, *31 Mart Faciası*, Akyurt Neşriyat, İstanbul 1959, s.79; Mustafa Turan, *Taşkılla'da 31 Mart Faciası*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s.10.

gazetelerinin yayınlarında kullandıkları kışkırtıcı üslubun isyanda önemli paya sahip olduğunu vurgulamıştır³⁶. Derviş Vahdeti gazetesi *Volkan*'da neşrettiği yazılarıyla asker ve medrese talebelerine tesir etmiştir³⁷. Hatta bu isyanı “inkılab-ı meşru” şeklinde nitelediği gibi, “mezalim ve istibdadın Şeref Sokağı'nın pür murdar elleriyle icra edildiği”ni yazmıştır³⁸. Ancak bütün bunların Derviş Vahdeti'yi bu olayın baş aktörü konumuna getirdiğini ileri sürmemizi gerekli kılmaz. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin kendi güvencesi için Rumeli'den getirdiği Avcı Taburlarının Rumeli'ye dönmesini istemesi isyanın sebepleri arasında gösterilebilir³⁹. 31 Mart Hadisesinin sebepleri arasında 26 Temmuz 1908'de Selanik'ten İttihat ve Terakki tarafından hürriyeti duyurmak için Edirne'ye gönderilen Erkan-ı Harp Kolağası Hasan Ruşeni Bey'in tavrının da olduğunu söyleyebiliriz. Onun başkanlığındaki heyet, 30 pare top atışıyla şehrin ileri gelenleri ve halk tarafından tezahüratla karşılanmış, Ruşeni Bey'in kalabalığa Meşrutiyete dair bir nutuk irad etmeden önce ‘padişahım çok yaşa’ levhasını kılıcıyla parçalaması ve konuşmasını yaptıktan sonra bir binbaşının yakasındaki eski devrin nişanını kopartıp ayaklarının altında çiğnemesi halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır⁴⁰.

31 Mart öncesinde kutuplaşmalar o denli artmıştı ki, tahammülsüzlük giderek somutlaşmaya başlamıştır. Bu somut hadiseler arasında siyasî cinayetlerin vuku bulması, meydana gelecek büyük bir hareketin habercisi olmuştur. Örneğin 31 Mart'tan 6 gün önce (7 Nisan 1908 Çarşamba günü) *Serbesti* gazetesi başmuharriri Hasan Fehmi bir köprü üzerinde arkadaşı Ertuğrul Şakir'le yürürken öldürülmüş, Ertuğrul Şakir de yaralanmıştır⁴¹. Onun öldürülmesi İttihat ve Terakki yönetimine karşı tenkidi havanın oluşmasına

³⁶ Danişmend, *Sadrazam Tevfik Paşa'nın...*, s.

³⁷ Osman Selim Kocahanoğlu, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı: Vahdeti ve Volkan Gazetesi, İttihat-ı Muhammedî Cemiyeti, 31 Mart Ayaklanması, İsmail Kemal Olayı*, Temel Yayınları, İstanbul 2001, s.5-142.

³⁸ Derviş Vahdeti, “İnkılab-ı Meşru”, *Volkan*, sayı 105, 2 Nisan 1325, s.1; Derviş Vahdeti, “Teskin-i Halecan Emr-i Muhal”, *Volkan*, sayı 102, 30 Mart 1325, s.1-2.

³⁹ Hüseyin Cahid, “Tebdül-i Vükela”, *Tanin*, sayı 192, 30 Kanun-ı sani 1324, s.1.

⁴⁰ Hüseyin Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Basımevi, Ankara 1957, s.31-32; Alkan, *a.g.e.*, s.102-104.

⁴¹ Kuran, *İttihat ve Terakki*, s.253; Mustafa Baydar, “Basınıımızın Şehitleri”, *Yıllık*, sayı 2, İstanbul 1961, s.65-77; Mahir Sait, “31 Mart Vakası”, *Politika*, sayı 34, 2 Aralık 1931; *Serbesti*, sayı 45, 29 Mart 1325, s.3; Turan, *a.g.e.*, s.50. Hasan Fehmi'nin cenazesi büyük bir cenaze alayıyla Sultan Mahmut Türbesi'ne ulaştığında cemaatin öbür ucu Büyük Postahane önündeydi. Burhan Felek, katılımın 300.000 dolayında olduğunu yazar. Bkz. Burhan Felek, *Yaşadığımız Günler*, Milliyet Gazetesi Yay., İstanbul 1974, s.46-51. O dönemde aslında suikastın Mevlanzade Rifat'a yönelik olduğu, o zannedilerek yanlışlıkla Hasan Fehmi'nin öldürüldüğü rivayeti ve şayiaları da yapılmıştır. Bkz. Refi Cevad Ulunay, *Sayıh Fırtınalar*, İstanbul 1955, s. 209; Asaf Tugay, *İbret, Abdülhamid'e Verilen Journaller ve Jurnaliler*, cilt 2, Okat Yayınevi, İstanbul 1961, s.21.

neden olmuş, birçok İttihatçı da bu menfi ortamın tesiri ile partiden istifa etmiştir⁴². Hasan Fehmi'nin öldürülmesinde İttihat ve Terakki'nin parmağının olduğu iddia edilmiştir. Buna İttihat ve Terakki'nin gerektiğinde suikast yapabilecek birçok fedaisinin olduğu delil olarak gösterilmiştir⁴³. Bunun yanında eski devrin önde gelen hafiyelerinden İsmail Muhtar Paşa,⁴⁴ Giritli Yüzbaşı Bahaeddin, Kanun yüzbaşları İbrahim ve Ali Şuayb Bey, Manastır topçu alayı müftüsü Mustafa Efendi de öldürülmüşlerdir⁴⁵. Bu kişilerin hafiyelik suçlamasıyla katledilmesi halk arasında huzursuzluk meydana getirmiş, dolayısıyla İttihatçılara karşı olumsuz bir havanın oluşmasına yol açmıştır⁴⁶. İttihat ve Terakki, oluşturduğu siyasî rejimi, diktatörlük ve oligarşik bir şekle çevirmiştir⁴⁷. Bu yapılanma, Meşrutiyetin hükümlerini çiğnemek manasından başka bir anlam taşımıyordu⁴⁸. İttihatçıların hataları kendilerini inkar edercesine yapmış oldukları iktidar hırsından kaynaklanmıştır⁴⁹. Keza Bayur, İttihatçıların bu durumunu şu şekilde değerlendirmiştir:

“Liberal ve yeni rejimin terakki ihtiyacına uygun bir anlayışı İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi o vakit hazmedebilse ve bu yoldan gidebilse idi, memleketimizde demokrasi davası, şimdi 50 yıl daha ilerde bulunmuş olacaktı.”⁵⁰

“Hele Meşrutiyet bir ilan edilsin” düşüncesiyle Meşrutiyetin her şeyi düzeltereğine inanılmıştı. Güçlü bir örgüt yapısına sahip olan İttihat ve

⁴² “Zamanın nezaketini, tuttuğumuz yolun netice-i vahimesini tahlil eylerken zamanın sebep-i istifamız, sebep-i iğtirabımız olan iddia-yı malumu o kadar erken, hem de kanlı bir surette teslim eyleyeceğine kani değildim. Tehlikeyi daha uzak, fakat daha ağır görüyordum. Nagehan hafi bir el bir mavzer kurşunuyla bir dimağı deldi. Kalb-i Meşrutiyeti zedeleyerek geçti. Bundan sonra fikir ve kalem mahkum-ı idam idi!... Ortada müthiş mazlum bir cinayet, Hasan Fehmi Bey, bir şehid-i mazlum! O seni cinayetin mürtekibi, o mahlûk-ı sefil meydanda yoktu. Öyle ya! Adl-i ezeli de onu icap eder. Yalnız, belki de bir hamiyet-i mecnûnu, bir vücûd-ı mesmûmu değil, fakat heyet-i katile-i asliyeyi ceza-dide eder. Bu faciayı, Otuz bir Mart hailesi takip eyliyor!” Bkz. Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları -İttihat ve Terakkiye Mubalefet-*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s.21.

⁴³ Nazif Tepedelenlioğlu, *Ordu ve Politika*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 1967, s.209-210.

⁴⁴ Hasan Amca, *a.g.e.*, s.52-58; Falih Rıfki Atay, *Batış Yılları*, Ekin Basımevi, İstanbul 1963, s.30, 40; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz (1922-1944)*, cilt I, Rey Yay., İstanbul 1970, s.93.

⁴⁵ Ali Canip Yöntem, “Selanik’te 10 Temmuz Sabahı”, *Yakın Taribimiz*, cilt 2, sayı 22, 26 Temmuz 1962, s.258; Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957, s.33.

⁴⁶ Felek, *a.g.e.*, s.49, 51, 55.

⁴⁷ Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa*, s.14.

⁴⁸ Şerif Paşa, *a.g.e.*, s.20.

⁴⁹ Kuran, *İttihat ve Terakki*, s.260-261.

⁵⁰ Kuran, *İttihat ve Terakki*, s.292.

Terakki'nin bazı yöneticileri bu gücü ihtirasları doğrultusunda kullanmışlardır⁵¹. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte idareyi tekelinde bulunduran İttihat ve Terakki, kendisinden beklenen adil, kalıcı ve meşrutî idarenin umdelerini uygulamaktan uzak bir görüntü çizmiş, sabık dönemden kalan sorunların izalesi için bir proje ortaya koyamamıştır. Bu durum Meşrutiyetin bütün problemlerin üstesinden geleceği anlayışının yerini endişe ve korkuya bırakmıştır⁵². Özellikle büyük umutlarla ilan edilen II. Meşrutiyetin daha başında böyle bir olayla karşılaşılması, Meşrutiyete duyulan güveni sarsmıştır⁵³. Yukarıda bahsedilenler 31 Mart Hadisesinin meydana gelmesinin sebepleri olarak değerlendirilmiştir. Oldukça hareketli fikir ve eylem ortamının şiddete dönüşmesi yukarıda ifade edildiği gibi *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ile olmuştur⁵⁴.

İttihat ve Terakki kendisinin eleştirilmesine kesinlikle müsamaha göstermemiş, kendisine muhalefet etmeyi yasaklamış, tehditlere kulak asmayıp susmayanlar öldürülmüşlerdir. Alenen yapılan tehditler ve siyasî cinayetlerin İttihat ve Terakki tarafından gerçekleştirildiği şeklinde bir algıya yol açmıştır. Hasan Fehmi'nin 8 Nisan'da düzenlenen cenaze töreni yaklaşık 30-40 bin kişinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bir cenaze törenine çok sayıda kişinin katılıyor olmasını, hem toplumun bu tür hadiselerden duyduğu rahatsızlığı hem de muhalefetin ne denli güçlendiği şeklinde değerlendirilebiliriz⁵⁵. 31 Mart Hadisesinin, Hasan Fehmi'nin cenaze töreninden sadece 4 gün sonra gerçekleşmiş olması, toplumsal gerilimin geldiği noktayı göstermektedir. *Serbesti* gazetesi, Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle ilgili olarak padişahı, hükümeti ve Meclis-i Mebusan'ı suçlayan ifadelerle yer vermiştir⁵⁶. Hasan Fehmi'nin öldürülüşünü *Volkan* şiddetle kınar⁵⁷. *İkdam* gazetesi sahibinin, Hasan Fehmi'yi öldüren katilin subay kıyafetinde olduğunu ve katilin Hasan Fehmi'yi öldürürken Mevlanzade Rifat'ı kastererek, "Mevlan!" diye bağırdığını ileri sürmesi, kamuoyunda bu cinayetin İttihat ve Terakki'nin siyasî bir cinayeti olduğu kanaatini doğurmuştur⁵⁸. Bu hadise İttihat ve Terakki idaresinden memnun olmayanlarca kullanılmıştır. Kör Ali Hadisesinde katledilen Hasan Fehmi'nin cenaze merasiminde Ergani Madeni ahalisinden İbrahim bin Musa halkı galeyana getirmiş ve yeni Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya hakaret etmiştir⁵⁹.

⁵¹ Şerif Paşa, *a.g.e.*, s.28-29.

⁵² Kuran, *İttihat ve Terakki*, s.249.

⁵³ Zekeriyâ Kurşun, "İrticanın Arkasındakiler", *Tarih ve Düşünce*, Nisan 2000, s.44.

⁵⁴ *İkdam*, 8 Nisan 1909.

⁵⁵ *İkdam*, 9 Nisan 1909.

⁵⁶ *Serbesti*, 10 Nisan 1909/28 Mart 1325.

⁵⁷ *Volkan*, sayı 102, 30 Mart 1325/12 Nisan 1909, s.1.

⁵⁸ *İkdam*, 8 Nisan 1909.

⁵⁹ BOA, ZB, 67/116, 25 Mart 1325.

2. 31 Mart Hadisesinin Başlaması

Meşrutiyetin düsturları, bireylerin siyasî, hukukî ve sosyal haklarına saygı göstermek, herkesin haklarını teminat altına almaktır⁶⁰. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hürriyet, özgürlük ve adalet düsturlarıyla ilan ettiği Meşrutiyet, herkesin ümit ettiği beklentiyi boşa çıkarmış, dahası memlekette siyasî bir kargaşa ortamı meydana getirmiştir. Siyasî, iktisadî ve sosyal meseleler sonucu İstanbul'da Rumi takvimle 31 Mart'ta (13 Nisan 1909) bir askerî isyan patlak vermiştir. Büyük umutlarla ilan edilen II. Meşrutiyetin daha başında böyle bir olayla karşılaşılması, Meşrutiyete duyulan güveni sarsmıştır⁶¹. İttihat ve Terakki'nin tahakkümü ve istibdadı aleyhinde bir hareket olarak ortaya çıkan bu isyan, 12 Nisan Pazartesi'yi 13 Nisan Salı'ya bağlayan gece yarısında, Taşkışla'da 4. Avcı taburu askerlerinin ayaklanarak Meclis-i Mebusan'ı kuşatmasıyla başlamıştır. Diğer kışladaki askerleri de isyana teşvik etmişler, böylece Taşkışla askerlerine Kılıç Ali, Beyoğlu Numune Topçu Alayları ve Yıldız'daki 5., 6. ve 7. Alayların askerleri de katılarak Sultanahmet'te toplanmışlardır⁶². Hükümetten Harbiye Nazırının ve Mahmut Muhtar Paşa'nın görevlerinden alınmasını, eski Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın yeniden göreve getirilmesini istemişlerdir. İsyanın Avcı Taburu askerlerinden gelmesi oldukça şayandır. Zira İttihat ve Terakki Cemiyeti Nigeşban-ı Hürriyet (Meşrutiyetin Bekçileri) adını verdiği Avcı Taburu askerlerini Rumeli'den İstanbul'a getirerek Taşkışla'ya yerleştirmişti. Bu Tabur, 'istibdat'a karşı ve İttihat ve Terakki'ye sadakatle bağlıydı. Avcı Taburu askerlerinin başlattığı isyan hareketi, Ayasofya ve Beyazıt meydanlarına taşmış, birçok kişi bu hareketle seslerini duyurma fırsatı bularak "şeriat isteriz" sloganıyla askerlerle birlikte hareket etmişlerdir. 4. Avcı Taburu ve kendilerine katılanlar Ayasofya ve Sultanahmet Meydanlarını tutmuşlardır⁶³. Askerleri isyana teşvik eden Arnavut Hamit Çavuş ve onun rütbesindeki bazı askerler bu nümayişleri sevk ve idare etmekte, hoca kisveli birtakım kişiler de bu harekete destek vermekte, halkı tahrik etmekte idiler⁶⁴. Birçok beyaz sarıklı, talebe-i ulum da bu nümayişe iştirak etmiştir⁶⁵. Zira isyancılar, tüm talebe-i ulumu saflarına çekmek için medreseleri dolaşmış, ulemalara telkinde bulunmuş, iştirak etmeyenlere zor kullanmışlardır⁶⁶. Ancak halk onlara katılmayarak seyirci

⁶⁰ Şerif, *a.g.e.*, s.21.

⁶¹ Kurşun, *a.g.m.*, 2000, s.44.

⁶² Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarîhi Kronolojisi*, cilt 4, s.372.

⁶³ İ. Nuri Sır, "31 Mart'ın Gizli Tarafları", *Tarîh Dünyası*, sayı 24, 1 Eylül 1951, s.1013, 1031. Geniş bilgi için bkz; Sina Aksin, *31 Mart Olayı*, AÜSBFY, Ankara 1970, s.31; Zekeriyâ Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu Siyaseti Çatışması*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1993, s.23-97; Alkan, *a.g.e.*, s.124-138.

⁶⁴ BOA, ZB, 67/116, 25 Mart 1325.

⁶⁵ Mustafa Turan, *a.g.e.*, s.65.

⁶⁶ Yunus Nadi (Abaloğlu), *İhtilal-i İnkılab-ı Osmanî*, 31 Mart-14 Nisan 1325, Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1325, s.40-41. Volkan da Lütü, ulemanın ve talebe-i ulumun bu nümayişe iştirak

kalmıştır⁶⁷. Bunun yanı sıra Hukuk Fakültesi hocası Celalettin Arif Bey'in teşvikiyle, Hukuk Fakültesi talebeleri Mülkiye'ye harekete geçerek Mülkiye Mektebi talebeleri ile birleştikten sonra Babıali'ye giderek, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan Hasan Fehmi'nin katillerinin bulunmasını istemişlerdir⁶⁸. Hükümet, bu istekleri dikkate alarak Hasan Fehmi'nin katillerini bulmak için Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden geniş çaplı bir araştırma başlatılmasını istemiştir. Tahkikatta, *Serbesti* gazetesi muharriri Hasan Fehmi'nin katledilmesi olayında köprüdeki zabıta memurlarının ihmali olup olmadığı araştırılmış ve katilin yakalanması için azami gayret sarf edilmiştir⁶⁹. Bu tahkikat neticesinde, Hasan Fehmi'nin öldürülmesi olayında ihmali görülen polis memurlarının görevden alındığı, Komiser Nuri Efendi hakkında da tahkikat sonucunda gerekenin yapılacağı bildirilmiştir⁷⁰. Ancak hükümetin bu teşebbüsü isyancıları teskin etmeye yetmemiş, hadise giderek büyümüştür. Harbiye Nazırı Rıza ve Sadrazam Hüseyin Hilmi paşaların emir verme yönündeki kararsızlık ve tereddütleri olayları tırmandırılmış, Abdülhamit'in de olayları önlemede dirayet ve teşebbüste bulunmaması belirsizliğin giderek büyümesine yol açmış; olaylarda Adliye Nazırı Nazım Paşa, Ahmet Rıza ve Lazkiye Mebusu Aslan Bey de Hüseyin Cahit'e benzetilerek öldürülmüşlerdir. Mektepli subaylara duyulan hoşnutsuzluk onların bazılarının hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Olayın boyutları çok büyük olduğundan isyancılara hiçbir nasihat fayda vermemiş, bunun üzerine kabine istifa etmiş,⁷¹ yerine Tevfik Paşa başkanlığında yeni kabine kurulmuştur⁷². 31 Mart Hadisesi sırasında *Şura-yı Ümmet* ve *Tanın* Matbaaları yağmalanmıştır⁷³.

3. 31 Mart Vakası Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askerî Faaliyetlere Dair Yazışmalar

İstanbul'da askerlerin isyan etmesi ve bunun hükümet değişikliğine yol açacak boyutlara ulaşması, Selanik'te İttihat ve Terakki mensuplarınca endişeyle karşılanmıştır. İstanbul'da hadisenin patlak vermesinden sonra bazı İttihatçılar, kendilerini güvende bulmadıkları için Selanik'e gitmişlerdir. Selanik, İstanbul'daki isyandan Jandarma yüzbaşısı İsmail Canbulat'ın İstanbul'dan "meşrutiyet mahvoldu" ibareli telgrafıyla haberdar olmuştur. Canbulat'ın bu haberi, Selanik'te ve diğer Rumeli şehirlerinde bomba etkisi meydana getirmiştir.

edişini şu şekilde ifade etmiştir: "Mebusan dairesinin önu bembeyaz kesildi. Herkeste hissiyat-ı diniye galeyana geldi." Lütfi, "Dünkü Hal", *Volkan*, 14 Nisan 1909.

⁶⁷ Zeki Mesut Alsen, *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1943, s.163.

⁶⁸ Kuran, *a.g.e.*, 1945, s.276-277.

⁶⁹ BOA, ZB, 353/73, 26 Mart 1326.

⁷⁰ BOA, ZB, 353/74, 27 Mart 1325.

⁷¹ Akşin, *a.g.e.*, s.60.

⁷² Akşin, *a.g.e.*, s.69

⁷³ BOA, ZB, 405/36, 1 Haziran 1325.

Selanik'te isyana karşı büyük bir miting tertip edilmiştir. Mitingde Türkçe, Yahudice, Arnavutça, Bulgarca ve Sırpça konuşmalar yapılmıştır⁷⁴. Bu hareket bir irtica hareketi olarak nitelendirildiğinden, Meşrutiyetin ortadan kaldırılacağı şeklinde anlaşılmıştır. Bu yüzden bu isyanı durdurmakla hürriyetin muhafazasının temin ve tesis edileceği düşünülmektedir⁷⁵. Selanik başta olmak üzere Rumeli şehirlerinde isyana öfkenin asıl sebebi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Rumeli'ye gönderilen telgraflarda, isyanın bir irtica hareketi olarak izah edilmesiydi⁷⁶.

İsyanın devam ettiği, Makedonya ve Selanik'te halkı teskin etmek ve olayların daha da büyümemesi için telgraflar gönderildiği sırada, isyanın bastırılması ve düzenin sağlanması için Selanik'te 3. Ordu Kumandanı ve Rumeli Umum Müfettişi Ferik Mahmut Şevket Paşa'nın harekete geçirilmesi düşünülmüştür. Şevket Paşa, İstanbul'a yürümeden önce isyana destek verdiğini düşündüğü askerlerin terhis ettirilmesine dair görüş ve düşüncesini içeren bir telgrafi Siroz'dan Harbiye Nezareti'ne çekmiştir. Paşa'nın bu talebi Harbiye Nazırı, Hassa Kumandanı ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisince değerlendirilmiş, İstanbul askerî kıtalarından ihtiyat efradının terhis ve sevkleri uygun görülmüş, ancak 1321 ve 1322 seneleri efradının tefrik edilerek ve silahları alınarak terhislerine gerek görülmemiştir⁷⁷.

İstanbul'daki isyana Serez'de ve diğer Makedonya şehirlerinde büyük tepki doğmuştur. Padişaha, sadarete ve Meclis-i Mebusan'a protesto telgrafları çekilmiştir⁷⁸. Bu isyanı önlemek ve hürriyeti muhafaza etmek isteyenlerden oluşan bir ordu oluşturmak için çalışmalar yapılmış, bunun üzerine bu harekete katılma teşebbüsüyle gönüllü yazılma işlemleri başlatılmıştır⁷⁹. İttihat ve Terakki gönüllülerden ve askerlerden müteşekkil bir gönüllüler ordusu oluşturmuştur. Bu orduya Hareket ya da Hürriyet Ordusu adı verilmiştir. Bu ordu içinde Balkanlardan Türk ve Müslüman olmayanlar da katılmıştır. Örneğin 1200 kişilik kuvvetiyle Sandanski, Bulgar güçlerini elinde bulunduran Miralay Hasan İzzet Bey⁸⁰, ayrıca Çernopeyev, Paniça ve Kantarcıyev Hareket Ordusu'na

⁷⁴ Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s.184.

⁷⁵ BOA, ZB, 414/66, Mayıs 1325, 12, 13. varak; BOA, MV, 128/25, 4 Haziran 1325/1909.

⁷⁶ BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, s.1. Ancak bazı belgelerde bunun aksi yönünde bilgiler yer almaktadır. Aslında Selanik'i tedirgin eden ve harekete geçiren Emniyet-i Umumiye tarafından gönderilen telgrafta yer alan irtica ibaresidir. Bkz. BOA, DH. EUM. THR, 92/28, Teşrinievvel-Teşrinisani 1325, 2, 4 ve 5. varak; BOA, ZB, 413/70; İrade Askeri, no. 14.

⁷⁷ BOA, MV, 127/7, 9 Nisan 1325.

⁷⁸ Danişmend, *a.g.e.*, 1961, s.41-108.

⁷⁹ Ali Cevat Bey, *a.g.e.* 1985, s.184.

⁸⁰ İlhan Uzgel, *Türkiye'nin Komşularıyla İlişkileri Açısından Makedonya Sorunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ.Sos.Bil.Ens., Ankara 1989, s.23.

katılmışlardır⁸¹. Bu hareket içinde Arnavutların çoğunlukta olması dikkat çekicidir⁸². Ahmed Saip, Hasan Fehmi Arnavut olduğundan, Arnavutlar da Hasan Fehmi'nin öcünü almak hissiyatının olduğunu söylemekte, hatta isyanın en kuvvetli sebebi olarak bunu görmektedir⁸³. Arnavut ve Bulgar gönüllülerinin de katılmasıyla sayıları 15000'e ulaşan ilk Hareket Ordusu birliği 16 Nisan'da Binbaşı Muhtar Bey kumandasında yola çıktı⁸⁴. Ancak Kosova Vilayeti Vekaleti'ne ve Kosova'ya bağlı mutasarrıflıklara gönderilmiş olan şifre telgrafta, Kosova ve civarında İstanbul'daki hadise üzerine millî taburlar teşkil ve sevkine dair haber aldıklarını, ancak hadisede 2. ve 3. Orduca Meşrutiyetin muhafaza ve temini için bozgunculuk çıkarıcıların ve isyan edenlerin itaat etmeleri için her türlü tedbirin alındığı belirtilmiş; her iki ordunun sevkiyatına başlandığı, ahalinin alınan askerî tedbirlerin neticesini beklemekten başka teşebbüslerde bulunmamasından ve herkesin iş ve gücüyle meşgul olmalarının uygun olacağından bahsedilerek, durumun halka bildirilmesinin lüzumuna değinilmiştir⁸⁵. İstanbul'da meydana gelen isyana Selanik'ten gelecek kuvvetlerin yapacağı müdahale ile daha büyük sıkıntılar yaşanacağına Balkanlara bildirilmesine rağmen, Hareket Ordusu hareketten vaz geçmemiştir. Hükümet, Selanik'te İstanbul'da meydana gelen hadiseyi bertaraf etmek için bir ordu hazırlandığını bilmektedir. Bu ordunun İstanbul'a gelmesiyle daha büyük hadiselerin patlak vereceği endişesiyle, Selanik ve Kosova vilayetlerine şifre telgraflar göndermek suretiyle buna ihtiyaç duyulmadığı, hatta her şeyin kontrol altında olduğu belirtilmektedir. Oysa telgrafın gönderildiği tarihten üç gün önce 15 Nisan 1909 gecesi, Binbaşı Muhtar Bey kumandasındaki Hareket Ordusu'nun ilk birliği Selanik'ten hareket etmiştir⁸⁶. Hükümet, bu ordunun İstanbul'a girmesini engellemek istemiştir. Hareket Ordusu Selanik'ten hareket ettiğinde 31 Mart Hadisesinin 3. günüdür. Aslında Hareket Ordusu'nda Binbaşı Muhtar Bey 2. Ordunun kendilerine nasıl bir tavır takınacağı konusunda endişeliydi. 2. Ordunun tutumunu anlamak ve öğrenmek maksadıyla Mithat Şükrü Bey, Edirne'ye gönderilmiştir. 2. Ordunun kendilerini desteklediğini gördükten sonra⁸⁷, Hareket Ordusu Edirne'ye ilerlemiştir.

15 Nisan'da Hareket Ordusu'nun Selanik'ten yola çıktığı gün İstanbul'da Asar-ı Tefvik süvarisi ve Bahriye Silahendaz Taburu Kumandanı Binbaşı Ali Kabuli Bey'in Yıldız'ı topa tutacağı şayiisi meydana gelmiştir. Erler, yapılan

⁸¹ Fikret Adanır, "Makedonya sorunu ve Dimitar Vlahof'un anılarında II. Meşrutiyet", *Birikim*, sayı 9, Kasım 1975, s.20.

⁸² Paul İmbert, *Osmanlı İmparatorluğunun Teceddüdü*, (çev. Hasan Ferhat -Muallim Anjel), İstanbul 1329, s.214.

⁸³ Ahmed Saip, *Nereye Gidiyoruz, Mazi, Hal ve İstikbal*, İstanbul 1327, s.88.

⁸⁴ Türkmen, *a.g.e.*, s.54.

⁸⁵ BOA, TFR.I.U.M., 29/ 2803, 11 Cemaziyevvel 1327, s.3.

⁸⁶ Akşin, *a.g.e.*, s.91, 95; Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 60, 61.

⁸⁷ Akşin, *a.g.e.*, s.95.

telkinat neticesinde ayaklanarak Ali Kabuli'yi esir almışlar ve Bahriye şurasına getirmişlerdir. Burada serbest bırakılmasına karar verilmesine rağmen askerler serbest bırakmayarak Yıldız'a götürmüşlerdir. Padişah, hadisenin mahiyetinin ortaya çıkması için Kabuli'nin karakola götürülmesini istemiş, fakat yolda erler tarafından öldürülmüştür⁸⁸. Ali Kabulü olayı iddiası doğruysa Selanik'le irtibatı olması muhtemeldir. Zira Yıldız Sarayı'nı muhafaza ile görevli Hassa Ordusu'nun Hareket Ordusu'na karşı geleceği endişesiyle Yıldız devreden çıkartılmak istenmiş olabilir.

Selanik'ten hareket eden ve gönüllülerle birlikte sayıları 70.000'e ulaşmış olan Hareket Ordusu, 16 Nisan'da Çatalca'ya varmıştır. Bu durumun feci neticeler doğuracağını düşünen Tophane-i Amire Nazırı Ferik Hürşid Paşa, Erkan-ı Harp Mirlivası Memduh Paşa, Halep Mebusu Nafi Paşa, Üsküp Mebusu Said Efendi, Rize Mebusu Ahmed Bey ve Dersim Vekili Halis Efendi'den oluşan bir heyet Çatalca'ya gelerek askerlere nasihat ve telkinlerde bulunmuşlarsa da bu işten vaz geçmeyeceklerini Meclis'te ifade etmişlerdir (5 Nisan 1325)⁸⁹.

Hareket Ordusu, 15 Nisan'da Selanik'ten hareket ettikten sonra da Rumeli halkı bu orduya kaydolmak istemiş, vilayet ve liva merkezlerinde toplanmış, ancak durumun daha kötü bir hal alacağından şimdilik bu ordunun gerekli sayıda olduğu 2. ve 3. Ordu birliklerinin de duruma el koymak üzere hareket ettiği vurgulanarak, gönüllü birliklerin gerektiğinde isteneceği bildirilmiştir. Rumeli'de halkın 15 Nisan'dan sonra millî taburlara yazılmak istemesinin sebebi, bir an evvel Meşrutiyetin ve Kanun-ı Esasi'nin muhafazasını tesis etmektir. Bundan Rumeli halkının varlığının ve birliğinin Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi'den geçtiği anlaşılmalıdır. Zira Hareket Ordusu içinde yer alan farklı etnik gruplar kendini Meşrutiyet ortamında en iyi şekilde ifade etmişlerdir. Zaten İstanbul'daki isyanın Meşrutiyeti ve Kanun-ı Esasi'yi ortadan kaldırıp yerine istibdadı getirmek arzusu taşıdığı düşünülmekteydi. Rumeli'ye İsmail Canpolat'ın gönderdiği telgrafta, İstanbul'daki isyanı irtica şeklinde belirtmesi, Rumeli hakkında isyanın bir irtica hareketi şeklinde algılanmasına yol açmıştır.

Rumeli halkı İstanbul'daki askerî isyan karşısında ciddi bir tavır alış sergilemiştir. Rumeli'ye mühlak yerlerde birçok kişi Hareket Ordusuna gönüllü yazılmış, muhtemel hadiseyi sonradan duyanlar da Hareket Ordusu'nun hareketinden bir gün sonra gönüllü yazılmak için vilayet ve liva merkezlerine gitmişlerdir. İstanbul'da 31 Mart İsyanı'nın patlak vermesi, başta Selanik olmak üzere Manastır ve Kosova vilayetlerinde tepkiyle karşılanmıştır. 17 Nisan 1909'da (4 Nisan 1325) Yenice Mutasarrıflığı'ndan Müfettiş-i Umumilik Vekalet-i Celilesi'ne gönderilen şifre telgrafta, halkın ve askerinin hadiseye karşı tepkisinden bahsedilmektedir. Halk ve asker İstanbul'daki hadisenin durumu

⁸⁸ Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s.60-61.

⁸⁹ BOA, MV, 126/55; BOA, MV, 126/62.

hakkında bilgi almak için hükümet ve telgraf dairesi önünde nöbetleşe beklemekteydiler. Mutasarrıflık halkın endişeli bekleyişi karşısında hem Yenice'nin ve bölgenin durumu ile halkın duygu ve düşüncelerini İstanbul'a bildirmek, hem de İstanbul'daki hadisenin gelişimine dair malumat alabilmek için bu şifre telgrafi göndermiştir. Şifre telgraftan anlaşıldığına göre, Yenice halkı ve askerler 31 Mart'ın Meşrutiyete ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılmış irticaî (irtica mutlakiyeti geri getirmek olarak anlaşılmalıdır) bir hareket olarak görmekteydiler. Bu hadise Yenice halkında derin bir üzüntü ve ümitsizlik meydana getirmiştir. Telgrafta halkta padişaha karşı bir nefret olduğunu, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti azalarının durumlarına dair "ma'lûmât-ı sahîha" alınmamasının nefreti giderek artırdığından bahsedilmektedir. İstanbul'daki isyanın mahiyeti ve vaziyeti, asker sevkıyatı ile kabine ve heyet-i kiramın hayatlarının emniyette olup olmadığı hakkında ahaliye gerçeğin tebliğ edilmesi için bilgi istenmektedir. Halkın Meşrutiyet yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti konusunda duyarlı oldukları da görülmektedir⁹⁰.

31 Mart İhtilalinin Selanik ve çevresinde tesir bırakması olağan bir durumdur. Zira Meşrutiyet Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne bağlı subaylar tarafından Selanik'te ilan edilmiştir. Meşrutiyet öncesinde cemiyetin sivil ve asker üyeleri halkı cemiyete kazandırmak ve teşkilatlandırmak için büyük gayret sarf etmişler, oluşan meşrutiyet algısıyla Balkanlarda cemiyete karşı büyük bir teveccüh oluşmuştur. Meşrutiyet ilan edildiğinde Selanik'te ve Makedonya'da halkın sevinç gösterileri ve şenlikler düzenledikleri gözden kaçırılmamalıdır. İstanbul'da meydana gelen hadiseye en büyük tepki de bu bölgeden geldiği gibi Meşrutiyeti Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden daha çok sahiplenmişlerdir. Bu bölgedeki halkın infiale varan tepkilerinin Meşrutiyete, İttihat ve Terakki'ye olan sadakatten kaynaklandığını söyleyebiliriz.

31 Mart Hadisesinin başta Selanik olmak üzere Balkanlarda meydana getirdiği infiali teskin etmek amacıyla Harbiye Nezareti'nden mutasarrıflıklara ve vilayetlere şifre telgraf gönderilmiştir. Bu telgraflarda İstanbul'da gerekli tedbirlerin alındığından bahisle, halkın ve askerinin endişe içinde olmamaları istenmektedir. Yenice⁹¹ Mutasarrıflığı Vekaleti'ne Dahiliye Nezareti'nden 5 Nisan 1325'te (18 Nisan 1909) imzasız gönderilen şifre telgrafta, Yenice halkıyla oradaki askerler, yaptıkları vatanperverlikler, gayretler ve vazifelerden dolayı kutlanmaktadırlar. İstanbul'da meydana gelen hadise üzerine Meşrutiyetin muhafaza ve temini için 3. Orduca her türlü tedbire başvurulduğu ve Edirne'deki 2. Orduya asker sevkıyatının başlatıldığı, şimdilik oradan kuvvet

⁹⁰ BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, s.1.

⁹¹ Pellis vilayetinde (nomos), Vardar nehri kıyısında, 2001 nüfusu :26.296 olan bir şehirdir. Vardar Yenicesi olarak da geçmektedir. <http://baybul.com/ansiklopedik-bilgiler/78775-var-dar-yenicesi.html>

celbine gerek olmadığı, askerinin ve ahalinin müsterih olmaları ve endişe edecek bir durumun olmadığı tebliğ ve tavsiye edilmektedir. Telgrafta yer alan “şimdilik oradan kuvvet celbine lüzûm olmadığı cihetle tedâbir-i müttehaze-i askeriyenin neticesine intizâren müsterih olmalarının....ahâli ve asâkire tebliği tavsiye olunur.” cümlesiyle özellikle Selanik ve çevresinde asker ve halkın İstanbul’da meydana gelen hadiseden dolayı endişe içinde oldukları anlaşılmaktadır⁹². Hükümet, Edirne’de bulunan ordunun, isyanı önleyeceği yolunda bir düşünce ve inanca sahiptir.

Kosova Vilayeti Vekaleti’ne ve Kosova’ya bağlı mutasarrıflıklara gönderilen 11 Cemaziyelevvel 1327 tarihli telgrafta, İstanbul’da meydana gelen “ahvâl-i ma’lûmenin” Kosova hakkında infial ve endişe meydana getirdiği; İstanbul’daki teşebbüsü müşahede ve tedkik etmek üzere heyet gönderildiği, bunun yanında millî taburlar teşkil ve sevkini tasavvur etmekte olduklarına dair haber alındığından bahsedilmektedir. Halkın endişelerinin anlaşıldığı, İstanbul’daki asayişsizliği önlemek için her türlü tedbirin alındığı bildirilmekte; bunun için 2. ve 3. Ordunun sevk edildiği, Kosova halkının millî taburlar teşkil etmelerine lüzum olmadığı, halkın işleriyle meşgul olmaları istenmektedir. Bu telgraflarla bölge halkı teskin edilmeye çalışılmaktadır. Bölgede meydana gelebilecek infialin daha büyük sorunlar meydana getirebileceği endişesiyle bölge idarelerinin halkı teskin etmeleri istenmektedir. Ayrıca ihtiyaç duyulması durumunda haber verileceği de bildirilmektedir⁹³.

Prizren Mutasarrıfı Feyzi Bey, Müfettiş-i Umumilik Vekalet-i Celilesi’ne 5 Nisan 1325 (18 Nisan 1909) tarihinde göndermiş olduğu şifre telgrafta, Prizren halkının Meşrutiyete sahip çıktığına, Meşrutiyetin muhafazası için harekete hazır olduğuna dair bilgi yer almaktadır. Bu da Meşrutiyetin Balkanlarda ilan edildiği için Balkan halkının Meşrutiyete sıkı sıkıya bağlı olduğunu, onun muhafazasına çalışacaklarını göstermektedir. Halkın asayiş ve sükunu bozacak hiçbir harekete girmediklerini, ancak Üsküp’e giden Prizren heyetinin halktaki endişeleri doğruladığını ilave etmektedir⁹⁴.

Kosova Vali Vekili Asım’ın Müfettiş-i Umumilik Vekalet-i Celilesi’ne 5 Nisan 1325 tarihinde göndermiş olduğu telgrafta, İstanbul’da baş gösteren hadise üzerine Kosova ve çevresi şehir halkının heyecan içerisinde olduğunu, bu yüzden galeyana geldiğini, ancak halkın “harekâtın te’hir ve men’i emrine kâffe-i tedâbirin ittihâz ve sûret-i mü’essirede ve mütenevvi’ada tebliğât-ı lâzimesi ve mutasavverenin cümlesinin ifâ eylediği evvel ve âhir arz edil” diğinden, bir taşkınlığın meydana gelmemesi için de çaba sarf edildiğinden bahsedilmektedir⁹⁵.

⁹² BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, 11 Cemaziyelevvel 1327, s.2.

⁹³ BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, 11 Cemaziyelevvel 1327, s.3.

⁹⁴ BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, 11 Cemaziyelevvel 1327, s.4.

⁹⁵ BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, 11 Cemaziyelevvel 1327, s.5.

Kosova Vilayeti Vekaleti'ne 7 Nisan 1325'de (20 Nisan 1909) gönderilen sifre telgrafta İstanbul'da baş gösteren isyan hareketinin Meşrutiyet aleyhine vukubulduğu belirtilmektedir. Nezaret bölge halkını ve askerini teskin etmek için telgraf göndermekte, ancak hadisenin Meşrutiyet aleyhine yapıldığının belirtilmesi bölge halkını ve askerini daha çok galeyana getireceği düşünülememiştir. Bu hadise üzerine İstanbul'da asayiş sağlamak için 2. ve 3. Orduların İstanbul'a sevk olunduğundan ve Meşrutiyetin muhafazasına çalışıldığından bahsedilmiş, ayrıca asayişin temin edildiği belirtilmiştir. Hassa Ordusu'nun siyasete ait umur ile katiyen iştiğal etmediği ve Hassa Ordusu'na dair menfi düşünenlere bu hususun bildirilmesi ve olumsuz düşüncelerin düzeltilmesi istenmektedir⁹⁶.

İstanbul'da meydana gelen askeri isyan, Rumeli'nin genelinde endişeyle karşılanmıştır. Taşlıca Mutasarrıfı Miralay Fevzi tarafından 6 Nisan 1325 tarihinde Selanik Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Müfettiş-i Umumiliği'ne gönderilen telgrafta, Taşlıca halkının İstanbul'daki isyanın önlenmesinden, yapılacak askeri hareketin başarıyla sonuçlanmasını arzuladıklarından ve hadiseleri sükun içerisinde takip ettiklerinden bahsetmektedir⁹⁷.

Priştine Mutasarrıfı Alaaddin 6 Nisan 1325 tarihinde Müfettişlik-i Celile'ye göndermiş olduğu telgrafta, 3. ve 2. Ordunun İstanbul'da düzeni tesis etmek için harekete geçtiklerini ve vilayetin emirlerini halka anlattıklarını 2 Nisan'da hadiseyi müzakere etmek için livanın her tarafından Üsküp'e vekiller gönderdiklerinden bahsedilmektedir (s.6). Priştine Mutasarrıfı Alaaddin, 7 Nisan 1325'de Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'ne gönderdiği telgrafta halkın ordunun asayiş sağlamasını sükun içerisinde bekledikleri, gelişmelerden haberdar olmak için Dersaadet'e heyet-i meb'usa gönderilmesinin gereksiz olduğundan söz etmektedir (s.8). Mutasarrıf Alaaddin, bu telgrafın halka okunduğunu, Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi için yemin edildiği için bu uğurda gerekirse canlarını feda etmekten çekinmeyeceklerini, ancak "2. ve 3. Ordu ile Dersa'adet'teki berrî ve bahrî asâkiri meyânında esbâb-ı ihtilâl kimin tarafından ve neyin üzerine vukû' bulduğu tahakkuk etmedikçe tüfenk patlayacak olursa hem binlerce halkın boşuna telef olacağı ve hem de mu'âzebe-i düşmanların müdâhalesine vatanın tehlikeye ma'rûz kalacağı vârid-i hâtır olduğundan ba'dehû Meşrûtiyet ve Kanûn-ı Esâsi aleyhinde bulunanlar hakkında i'timâdımız bulunan Meclis-i Meb'ûsân hey'etinden mürekkeb bir hakem komisyonu intihâb ve ta'yîn ile ...tezâhür edenler haklarında kânûnen ve örfen mücâzât-ı lâzime ve şedide icrâ kılınmak şartıyla yalnız ordu-yı Osmânî arasında berâ-yı tevassut Kosova ulemâ ve eşrâfından bir hey'et-ı meb'ûsenin Dersa'adet'e gitmeleri lüzûmuna müsâ'ade buyrulması hususunun buna cevâben ve makâm-ı sadâret-uzmâya da re'sen iş'âr-ı keyfiyet buyrulması"ndan bahsedilmektedir (s.9).

⁹⁶ BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, 11 Cemaziyelevvel 1327, s.2.

⁹⁷ BOA, TFR.I.U.M., 29/2803, 11 Cemaziyelevvel 1327, s. 5.

Manastır valisi Fahri Bey, Rumeli Vilayati Müfettiş-i Umumiliği Vekaleti'ne gönderdiği 7 Nisan 1325 tarihli telgrafında, Kolağası Eyüb Sabri Bey'in kumandası altında toplanan Ohri millî taburunun Ohri'den hareket ettiğinden bahsedilmektedir (s.7).

Yenice mutasarrıfı vekili, 7 Nisan 325 tarihinde Müfettiş-i Umumilik Vekalet-i Celilesi'ne göndermiş olduğu telgrafta, Yenice halkının “fevka'l-âde ta'zîm ve terkîm edilmekte olan hamiyet ve iktidâr ve dirâyet-i celîle-i âsafâneleri ve asâkir-i Osmâniye'nin şecâ'at ve sebâleti (?) sâyesinde vak'a-i cinâ'iyye mürettib ve müşevviklerinin kahr ve tenkil edileceğine umûmen kana'at hâsıl” olduğundan bahsetmektedir.

Müfettiş-i Umumilik Vekalet-i Celilesi'nce emredilmedikçe hiçbir teşebbüste bulunulmayacağı, ancak iki üç gün zarfında muvaffakiyet üzerine İstanbul'daki asâkir ve ahâliyi ihlâl eden rü'esâ-yı eşkiyâ hakkında afv ve merhamet gösterenleri ve i'lân-ı meşrûtiyeti müteakip bir yeminle milleti ve bir bardak su ile mebûsları iğfâl eyleyen hunhâr ellerin gizli hilelerine ve sözlerine güvenilmemesi gerektiği, bir daha bu gibi belaların gelmesine mahal kalmayacak surette isyancıların gerekli cezaya çarptırılmaları istenmektedir (s.10).

Manastır valisi Fahri Bey, 8 Nisan 1325 tarihinde Rumeli Vilayeti Müfettiş-i Umumiliği Vekalet-i Canib-i Âlisi'ne göndermiş olduğu telgrafta, Rumeli vilayetinin 4 Nisan 1325 tarihli telgrafında yer alan gönüllü birliklerin oluşturulmasına lüzum olmadığına dair bölge halkına bilgi verilmesine rağmen, halk buna riayet etmemiştir. Telgrafta Debre, Debre-i Zir, Debre-i Bala ahalisinden çok sayıda gönüllünün liva merkezine geldiklerini, ancak “tebliğat ve telkinat” üzerine dağıldıklarından bahsedilmektedir (s.11).

Rumeli halkına Hareket Ordusu'nun duruma hâkim olacağına duyurulması ile halk teskin edilmeye çalışılmıştır. Rumeli'de halk İstanbul'daki gelişmeleri yazışmalarla takip etmeye çalışırken, Hareket Ordusu İstanbul'a girmiştir. İstanbul'daki askerî gelişmeleri tehirlen Hareket Ordusu hadiseye hâkim olmaya başladıktan sonra, Yıldız Sarayı'nı ablukaya almış, Yıldız'ı savunan askerî birlik buna mukavemet etmeden teslim olmuştur. 25 Nisan'da da Selimiye Kışlası'nın teslim alınmasıyla İstanbul'a tamamen hâkim olunmuştur⁹⁸. Bu hareket on gün sürmüş, çarpışmalarda Hareket Ordusu'ndan 49 ölü 82 yaralı, isyancı askerlerden ise 300'e yakın ölü ve 500'e yakın yaralı olmuştur⁹⁹.

4. Hareket Ordusunun İsyanı Bastırmasından Sonraki Gelişmeler

İstanbul'da asayişin sağlanmasından sonra 25 Nisan 1909'da Hareket Ordusu öncü kumandanlarından Miralay Galip, Dersaadet Jandarma ve Polis Müfettiş-i Umumiliği'ne atandı; ardından sıkıyönetim ilan edildi.¹⁰⁰ İsyan

⁹⁸ Türkmen, *a.g.e.*, s.87.

⁹⁹ Türkmen, *a.g.e.*, s.88.

¹⁰⁰ Sıkıyönetim ilan metni için bkz. *İkdam*, sayı 5358, 26 Nisan 1909.

başladığında İstanbul'dan kaçarak Ayastefanos'ta toplanan Meclis-i Umumi-i Milli, asayişin temininden sonra Ayasofya'daki Meclis binasına dönerek çalışmalarına başlamıştır¹⁰¹.

31 Mart Hadisesinden sonra İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilerek Divan-ı Harb-i Örfi kurulmuştur. Hareket Ordusu'nu sevk ve idare eden Mahmut Şevket Paşa, bu ordunun daha İstanbul'a tam anlamıyla hâkim olmadan önce 7 Nisan 1325 (20 Nisan 1909) tarihinde hükümete Hareket Ordusu'nun isteklerinin belirtildiği bir kesin uyarı vermiştir. Başta sıkıyönetim ilan edileceğinin yer aldığı bu uyarıda, basın, serseriler, cemiyetler, toplantı ve gösteri yürüyüşleri kanunları ile anayasa değişikliği gibi hususlar yer almaktaydı. Bunlarla demokratik hakların askıya alınacağı sonucu çıkarılabilir¹⁰².

31 Mart Olayının bastırılmasından sonra düzen tekrar sağlanınca Hüseyin Hilmi Paşa ikinci hükümeti kurdu¹⁰³. Hükümet, isyanın bastırılmasında görev alan zabıtana birer madalya, efrada ise gümüş madalya takmıştır¹⁰⁴. İstanbul'un asayişinin temininden sonra ilan edilen Divan-ı Harb-i Örfi kurularak olaylarda dahli bulunanlar yargılanmaya başlanmıştır. Yıldız Sarayı'nın basılmasından sonra Saray'da bulunan dokümanlara el konulmuş, yapılan incelemeler sonucu 330 sandık dolusu jurnal Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle Harbiye Nezareti avlusunda yakılmıştır. Abdülhamit, mallarına el konularak sürgüne yollanmıştır¹⁰⁵. Olaylar kontrol altına alındıktan sonra, Avcı Taburları ile Hassa Ordusu mensupları suçlu görülmüş ve angarya olarak yol inşaatında çalıştırılmak üzere Rumeli'ye sevk edilmişlerdir. İsyancıları yargılamak için kurulan mahkemelerde 70 kişi idama, 420 kişi müebbet ve 6 aydan başlayan çeşitli hapis, yüzlerce kişi de süresiz sürgün cezalarına çarptırılmışlardır. İdama mahkum olanların cezaları Beyazıt ve Ayasofya meydanlarında, Köprübaşı'nda, Kasımpaşa'da darağaçları kurularak infaz edilmiştir¹⁰⁶.

İsyan eden Avcı Taburu askerlerinin yakınlarının çocuklarını ziyaret edenler dahi Harbiye Nezareti'ne teslim edilmişlerdir. Örneğin İstanbul'dan vapurla İzmir'e gelen ve şüpheli görülerek iadesi kararlaştırılan üç kişiden Manisalı Mehmet'in, isyan eden Dördüncü Avcı Taburundaki oğlu ile buluştuğu

¹⁰¹ Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s.188.

¹⁰² Geniş bilgi için bkz. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet-Rumeli-Kiliseler Meselesi, Bedel-i Askerî, Ta'til-i Esgâl, Anayasa Değişikliği, Toplanma Hürriyeti ve Cemiyetler Kanunu*, Tez Yayınları, Denizli 2001.

¹⁰³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.13.

¹⁰⁴ BOA, MV., 127/44, 128/75, 30 Nisan-3 Temmuz 1325.

¹⁰⁵ BOA, MV., 127/49.

¹⁰⁶ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmanîye*, cilt I, Matbaa-i Mülkiye-i Şahane Destgahtı, İstanbul 1307 (1890), s.130, 131 ve 209-257; Derviş Vahdeti idam cezasına çarptırılmıştır. BOA, İrade Askeriye, Genel No: 48-16 Mart 1909, no: 75.

tespit edilmiş, adı geçen şahsın Harbiye Nezareti'ne teslim edileceği bildirilmiştir¹⁰⁷.

31 Mart İsyanı'nda Ayasofya Meydanı'nda toplanan askeri, isyana ve ihtilale tahrik ettiği gerekçesiyle Divan-ı Harb-i Örfi, Bayezid Dersiami Karahisar-ı Şarkili Hoca Rasim Avni Efendi'nin, müebbet kürek cezasını çekmek için Bodrum'a gönderilmesine karar vermiştir¹⁰⁸. Fakat bazı kaynaklara göre de bu genç ilim adamının asıldığı şeklinde bilgi mevcuttur¹⁰⁹. 31 Mart İsyanı'na katılıp hakkında kürek cezası verilen Bahriye Kolağası Zenci Kamil'in, Bodrum'a gönderilmesine karar kılınmıştır¹¹⁰ (ancak Zenci Kamil, Burhaneddin ve Rıza Efendilerin tevkif tarihlerinin başlangıcının bildirilmesi istenmiştir¹¹¹). İsyana karşı olarak kürek cezasına çarptırılan, Galatasaray'da vazifeli polis memurlarından Burhaneddin ve Rıza Efendilerin Bodrum'a gönderilmesi¹¹², isyana karşı Nizamiye Alayı Tüfenkçi Ustası İdris'in, kürek cezasını çekmek üzere Bodrum'a gönderilmesine karar verilmiştir¹¹³. Talebeden Hasan Sabri Efendi'nin Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetine cezalarını çekmek üzere gönderilmelerine dair emir çıkmıştır¹¹⁴. İsyanda isyancı askerlere su ve simit dağıttığı ve Meşrutiyet aleyhinde konuştuğu tespit edilen Bab-ı Fetva Danişmendi Midilli'ye sürgüne gönderilmiştir¹¹⁵. İhtilal sırasında İbrahimağa Zaviyesi Karakolu'ndaki askerleri isyana teşvik ettiği için polislikle ilişği kesilerek memleketine sürülen Komiser Ahmet Efendi hakkında serseri muamelesi yapılmıştır¹¹⁶.

El-İslam adlı gazetede yazdığı yazılarla askeri isyana teşvik eden Adanalı Hayret Efendi'nin Rodos'a sürgün edilmesine¹¹⁷, isyanı tasvir ettiği ve askerin isyanını övücü şekilde mektup yazdığı için sürgün cezası verilen talebe-i ulumdan Mehmet Hilmi Efendi'nin Aydın Vilayetine gönderilmesine¹¹⁸, isyana iştirak eden Tophane-i Sanayi Birinci Alayı'nda isimleri yazılı onaltı şahsın kürek cezalarını çekmek için Aydın Vilayetine gönderilmesine¹¹⁹, isyan esnasında *Volkan* ve *Mizan* gazetelerine yazı göndermekten suçlu bulunan talebelere

¹⁰⁷ BOA, ZB., 405/16, 02 Mayıs 1325.

¹⁰⁸ BOA, ZB., 405/38, 02 Haziran 1325.

¹⁰⁹ Bkz. Ali Cevad, Fezleke, s. 52.

¹¹⁰ BOA, ZB., 405/35, 01 Haziran 1325.

¹¹¹ BOA, ZB., 405/82, 23 Temmuz 1325.

¹¹² BOA, ZB., 405/41, 03 Haziran 1325.

¹¹³ B.O.A, ZB., 405/45, 09 Haziran 1325.

¹¹⁴ BOA, ZB., 405/46, 09 Haziran 1325.

¹¹⁵ BOA, ZB., 115/495, 09 Haziran 1325.

¹¹⁶ BOA, ZB., 395/75, 01 Temmuz 1325.

¹¹⁷ BOA, ZB., 414/95, 12 Temmuz 1325.

¹¹⁸ BOA, ZB., 405/64, 12 Temmuz 1325.

¹¹⁹ BOA, ZB., 405/67, 12 Temmuz 1325.

Mustafa Zeki'nin Bodrum'a¹²⁰, Mehmet Sadık'ın Mersin'e, Mehmet Şükrü Efendi'nin de Aydın'a sürgüne gönderilmelerine¹²¹, isyanda Bayezid Meydanı'nda ahaliyi isyana teşvik ettiği mahkemece sabit görülen talebe-i ulumdan Habeşi Anber b. Abdullah'ın kürek cezasını çekmek üzere Bodrum'a gönderilmesine¹²², isyan sırasında Fatih'teki İttihat ve Terakki Kulübü'nü yağmalayanlardan cezası verilen şahısların listesi ve bunlardan kürek cezalarını çekecek olanların Bodrum'a gönderilmesine¹²³, Edirne'de 1324 isyanı sırasında tahrik edici olarak suçu tespit edilen ve mahkumiyetine karar verilen Alay Müftüsü Yahya Efendi'nin cezasının tamamlandığından Sivas'a gönderilmesine karar verilmiştir¹²⁴.

Sonuç

31 Mart Askeri isyanı sebepleri olduğu kadar sonuçları açısından da Türk siyasi tarihinin önemli hadiselerinden biridir. İkinci kez ilan edilen Meşrutiyet siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan zor durumda bulunan Osmanlı Devleti'ni deb-i kadime götürecektir bir vasita olarak algılanmış; herkese eşitlik, adalet ve hürriyet verilmekle devletin dağılmaktan kurtulacağına inanılmıştı. Meşrutiyeti ilan eden İttihat ve Terakki Cemiyeti özlemleri ve beklentileri karşılamaktan uzak bir görüntü çizmiş, Meşrutiyetin ve Kanun-ı Esasi'nin yegâne sahibi olarak kendisini görmüş, iktidarı kendi uhdesinde tutmuş, tekeli bir tavır sergilemiştir. Cemiyetin kendisini mukaddes bir cemiyet olarak görmesi ve herkesin bu cemiyet etrafında toplanmasını istemesi, farklı düşünenleri cemiyet düşmanı olarak algılaması, ayrıca Meşrutiyetten umduğunu bulamayanların İttihat ve Terakki dışında bir oluşum aramaları, kaygan olan siyasi zemini 31 Mart adı verilen siyasi ve askerî bir harekete sevk etmiştir. Hareket ne dinî ne de Meşrutiyet karşıtı bir karakter taşır. Hareket Avcı Taburlarının kendilerini huzursuz hissetmeleri ve gereken itibarı görememeleri ile Hasan Fehmi hadisesi bahane edilmek suretiyle bir hak talebinde bulunma hareketidir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti varlığı tehlikeye girince, ilk teşkilatlanmasını yaptığı, kendisine büyük teveccüh gösterildiği Rumeli'den, irtica şeklinde değerlendirdiği askerî isyanı bertaraf etmek için harekete geçti. 31 Mart Askerî İsyanının Meşrutiyete ve Kanun-ı Esasi'ye yapılmış bir hareket şeklinde anlatıldığı Rumeli'de halk isyana büyük tepki göstermiş; bunun üzerine Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyetin muhafazası için yemin etmiş; Meşrutiyetin bekası için millî taburlar teşkil etmiş; bu uğurda canını feda etmekten geri durmayacağını ortaya koymuştur.

¹²⁰ BOA, ZB., 405/70, 13 Temmuz 1325.

¹²¹ BOA, ZB., 405/69, 13 Temmuz 1325.

¹²² BOA, ZB., 405/70, 13 Temmuz 1325; BOA, ZB., 405/71, 13 Temmuz 1325.

¹²³ BOA, ZB., 405/74, 16 Temmuz 1325.

¹²⁴ BOA, ZB., 455/52, 29 Temmuz 1325.

İşyanın başlamasından sonra bölgede baş gösteren hareketlilik üzerine bölge idareleri halkı teskin etmek ve sağlıklı bilgi alabilmek için Rumeli merkezi ile muhabere etmiş, gelen haberleri belediye önlerinde bekleyen halka irad ederek, halkı teskin etmeye çalışmışlardır. Bu yazışmalar büyük önem arz etmektedir. Zira halk merkezde ne olup bittiğini bilmediğinden, huzursuzluk içinde idi. Bu huzursuzluk bir nümayişe dönüşebilirdi. Vilayet ve liva idarecileri halkın bu düşüncesini önlemek, muhtemel çıkacak nümayişlerin önüne geçmek için halkı yazışmalarla bilgilendirmişlerdir. Gelen yazılar halk önünde okunmuştur. Keza bu yolla halk bunun vilayet merkezinden geldiğini görecekti, hadiseye vakıf olacak; böylece taşkınlıkların önüne geçilmiş olunacaktı.

Yazışmalardan anlaşıldığına göre, Rumeli halkı Meşrutiyete ve Kanun-ı Esasi'ye yürekten bağlıdır. Priştine Mutasarrıfı Alaaddin'in 7 Nisan 1325 tarihinde Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'ne gönderdiği telgrafta, halkın Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi için yemin ettiklerinden bahsetmektedir. Bu yemin, halkın Meşrutiyetin muhafazası için gerekirse canını feda edeceğini göstermektedir. Yazışmalarda Rumeli'ye bağlı liva ve karyelerde çok sayıda gönüllünün Hareket Ordusu'na kaydolmak istemesi, halkın İstanbul'da durumun vahametine dair malumat almak için belediye ve telgrafhane önlerinde nöbetleşe beklemesi, halkın Meşrutiyete ne denli bağlı olduğunu göstermektedir. Rumeli dışındaki bölgelerde İstanbul'daki işyana karşı ciddi bir tavır alış söz konusu değildir.

Yazışmalarda Rumeli halkının askerî işyana karışanlara sert muamelede bulunulmasını istediğine, bu tür hadiselerin bir daha patlak vermemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine dair vurgu yapılmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH. EUM. THR: 92/28.

EUM. THR: 2/28, 3. varak.

İrade Askeriye: 48/75.

MV: 126/55; 126/62; 127/7; 128/25; 128/25; 127/44; 128/75; 127/49.

TFR.I.U.M.: 29/2803; 29/2803.

ZB: 405/45; 115/495; 395/75; 405/16; 405/35; 405/38; 405/41; 405/46; 405/64;
405/67; 405/69; 405/70; 405/71; 405/74; 405/82; 414/95; 455/52; 414/66;
353/73; 353/74; 405/36; 413/70; 413/70; 414/66, 3, 13, 20. varak; 604/56;
496/7; 442/66; 414/66, 12, 13. Varak; 67/116; 67/116.

Telif ve Tedkik Eserler

A. Saffet, *İstanbul Musababeleri*, Kütübhane-i Saadet, Dersaâdet 1324 (1906).

Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vakarıivis Abdurrahman Şeref Efendi Taribi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, haz. Mehmet Ali Ünal - Bayram Kodaman, TTK, Ankara 1996.

Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmanîye*, cilt I, Matbaa-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, İstanbul 1307 (1890).

ACAR, Mustafa - Ömer Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1993.

Ahmed Saib, *Nereye Gidiyoruz, Mazî Hal ve İstikbal*, İstanbul 1327.

AHMED, Feroz, *İttihat ve Terakki, 1908-1919*, çeviren Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul 1971.

AKŞİN, Sina, *31 Mart Olayı*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1970.

Ali Cevad Bey, *II. Abdülhamit'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi - II. Meşrutiyet'in İlamı ve 31 Mart Hadisesi*, haz. Faik Reşid Unat, TTK, Ankara 1985.

ALKAN, Ahmet Turan, *II. Meşrutiyet Döneminde Ordu ve Siyaset*, Cedit Yayınları, Ankara 1992.

ALSEN, Zeki Mesut, *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1943.

APAK, Hüseyin Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Basımevi, Ankara 1957.

ATAY, Falih Rıfktı, *Batış Yılları*, Ekin Basımevi, İstanbul 1963.

ATILHAN, C. Rifat, *31 Mart Faciası*, Akyurt Neşriyat, İstanbul 1959.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Sadrazam Kamil Paşa, Siyasî Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954.

- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, kısım 4, TTK, Ankara 1983.
- BİRİNCİ, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *Sadrazam Teyfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vasikalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961.
- DURU, Kazım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.
- FELEK, Burhan, *Yaşadığımız Günler*, Milliyet Gazetesi Yay., İstanbul 1974.
- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet, 1908-1918*, Arba Yay., İstanbul 1956.
- Hasan Rami Paşa (Harbiye Nazırı), *Hatıralar*, cilt 1, çeviren Sabahattin Öksüz, düzenleyen ve basıma hazırlayan Coşkun Güngen, E.Dz.Kur.Alb., Dz.K.K.İğti Karargah Basımevi, Ankara 1997.
- İMBERT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunun Teceddüdü*, çev. Hasan Ferhat -Muallim Anjel, İstanbul 1329.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, cilt 3, İstanbul 1982.
- İRTEM, Süleyman Kani, *31Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.
- KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- KOCAHANOĞLU, Osman Selim, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı, Vahdeti ve Volkan Gazetesi, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, 31 Mart Ayaklanması, İsmail Kemal Olayı*, Temel Yayınları, İstanbul 2001.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Taribimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Taribimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- Mustafa Ragıp, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Fırıldakları Yabut Tarih-i Matem*, Arşak Garayan Matbaası- Bab-ı Ali Caddesi, Dersaadet 1328.
- ÖZÇELİK, Ayfer, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet-Rumeli-Kiliseler Meselesi, Bedel-i Askerî, Ta'til-i Eşğâl, Anayasa Değişikliği, Toplanma Hürriyeti ve Cemiyetler Kanunu*, Tez Yayınları, Denizli 2001.
- REY, Ahmet Reşit, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.
- Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafîyye*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997.
- Şerif Paşa, *Bir Mubalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Mubalefât*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- TEPEDELENLİOĞLU, Nazif, *Ordu ve Politika*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 1967.

- TUGAY, Asaf, *İbret, Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, cilt 2, Okat Yayınevi, İstanbul 1961.
- TUNAYA, Tanık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- TURAN, Mustafa, *Taşkıyla'da 31 Mart Faciası*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- TÜRKMEN, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu Siyaset Çatışması*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1993.
- ULUNAY, Refi Cevad, *Sayılı Fırtınalar*, İstanbul 1955.
- UZGEL, İlhan, *Türkiye'nin Komşularıyla İlişkileri Açısından Makedonya Sorunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944)*, cilt I, Rey Yay., İstanbul 1970.
- Yunus Nadi (Abaloğlu), *İhtilal-i İnkılab-ı Osmanî*, 31 Mart-14 Nisan 1325, Hadisat, İhtisat, Hakayık, Babıali Caddesinde Matbaa-i Cihan, Dersaadet Nisan-1325.

Makaleler

- “Cemiyet-i Hafıyye ve Mühim Bir TevkiF”, *İstanbul Gazetesi*, 7 Temmuz 1326.
- “Geçen Meraretler”, *Millet*, sayı 1, 23 Temmuz 1324.
- “Selanik'te Kabadaylık Yahut Şiddetli İstibdad”, *Volkan*, sayı 57, 13 Şubat 1324.
- “Şayialar”, *İkdam*, sayı 5177, 8 Teşrin-i Evvel 1324, s.3.
- ADANIR, Fikret, “Makedonya sorunu ve Dimitar Vlahof'un anılarında II. Meşrutiyet”, *Birikim*, sayı 9, Kasım 1975.
- BAYDAR, Mustafa, “Basınımızın Şehitleri”, *Yıllık*, sayı 2, İstanbul 1961.
- BİRİNCİ, Ali, “31 Mart Vakasının Bir Yorumu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Derviş Vahdeti, “Hükümet İçinde Hükümet”, *Volkan*, sayı 88, 29 Mart 1909.
- Derviş Vahdeti, “Teskin-i Halecan Emr-i Muhal”, *Volkan*, sayı 102, 30 Mart 1325.
- Derviş Vahdeti, “İnkılab-ı Meşru”, *Volkan*, sayı 105, 2 Nisan 1325.
- ERBİLLİ, M. Bedreddin, “Millet Asker”, *Volkan*, sayı 81, 22 Mart 1909.
- Hüseyin Cahid, “Tebdil-i Vükela”, *Tanin*, sayı 192, 30 Kanun-ı sani 1341.
- KURŞUN, Zekeriya, “İrticanın Arkasındakiler”, *Tarih ve Düşünce*, Nisan 2000.
- Lütfi, “Dünkü Hal”, *Volkan*, 14 Nisan 1909.
- Mahir Sait, “31 Mart Vakası”, *Politika*, sayı 34, 2 Aralık 1931.
- SİR, İ. Nuri, “31 Mart'ın Gizli Tarafları”, *Tarih Dünyası*, sayı 24, 1 Eylül 1951.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “1908 yılında Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, cilt 20, sayı 77, Ocak 1956, s.148-151.

YÖNTEM, Ali Canip, “Selanik’te 10 Temmuz Sabahı”, *Yakın Taribimiz*, cilt 2, sayı 22, 26 Temmuz 1962.